
תשובה בענין שיר של יום בראש חודש (או"ח תכ"ג:ג'¹)

שאלה מאת הרב צבי מרקוז מקהילת "מורשת אברהם" שבירושלים: יש מנהגים שונים לגבי אמירת "ברכי נפשי" בראש חודש – יש אומרים אותו מלבד השיר של יום ויש אומרים אותו במקום שיר של יום. מהו הרקע למנהגים השונים ומהי המלצת ועד ההלכה בנידון?

תשובה:

א) המקורות התלמודיים לשיר של יום ולמזמורי החגים

"השיר שהיו הלויים אומרים בבית המקדש" נזכר בברייתא המסופחת למשנה תמיד ז':ד,² באבות דרבי נתן (נו"א, פרק א', מהד' שכטר ג' ע"א) ובבבלי ראש השנה ל"א ע"א. באבות דרבי נתן = ראש השנה יש הסבר לבחירת אותם מזמורים אבל אין ההסבר משכנע והדבר נשאר כחידה סתומה.³ לאחר חורבן בית שני, נזכרת אמירת שיר של יום לראשונה כמנהג במסכת סופרים י"ח:ב' (מהד' היגער עמ' 311-313): "לפיכך נהגו העם לומר מזמורין בעונתן". וכן מוסר הרמב"ם בסידורו המופיע במשנה תורה בסוף ספר אהבה: "נהגו מקצת העם לקרות בכל יום אחר תחנונים אלו שיר מזמור שהיו הלויים אומ' בבית המקדש באותו היום...". לאחר מכן נזכר המנהג גם בטור אורח חיים קל"ג ובשלחן ערוך אורח חיים קל"ב:ב' בהגהות הרמ"א.

אנו יודעים שבזמן בית המקדש היו מזמורים מיוחדים לחגים כגון חול המועד סוכות (סוכה נ"ה ע"א), ראש חודש (שם נ"ד ע"ב בלי לנקוט בשם המזמור) וראש השנה (ראש השנה ל' ע"ב). באשר לזכות קדימה בין המזמור של חול והמזמור לחגים, יש עדויות סותרות. לגבי ראש חודש נאמר בסוכה נ"ד ע"ב ששיר של ראש חודש היה דוחה שיר של שבת ואילו לגבי ראש השנה נאמר בר"ה ל' ע"ב שהשיר של מוסף של ראש השנה היה נאמר מלבד השיר של יום הרגיל שהיה נאמר בשחרית.

לאחר תקופת התלמוד, מזכירה מסכת סופרים הנ"ל מזמורים מיוחדים לראש חודש (עמ' 310 בלי לציין איזה מזמור), לחנוכה, לפסח ולשבועות (עמ' 313-314). מהסגנון שם משתמע שמזמורים אלה נאמרו במקום שיר של יום. לפני שיר של

יום נאמר כאמור "לומר מזמורין בעונתן" ולאחר הבאת שיר של יום נאמר: "שכל המזכיר פסוק בעונתו מעלה עליו [הכתוב] כאילו בנה מזבח חדש והקריב עליו קרבן", ומיד באה הרשימה לחנוכה, פסח ושבועות. משתמע מכאן שאלו הם הפרקים "בעונתם" לאותם חגים הנאמרים במקום שיר של יום.

ב) ארבעה מנהגים בראש חודש

א. אמירת "ברכי נפשי" ומזמורי החגים במקום שיר של יום

המנהג הנזכר במסכת סופרים לומר מזמור מיוחד בכל חג התמסד ככל הנראה בספרד בין השנים 1200-1350. הוא נזכר שם לראשונה בספר המנהיג של ר' אברהם הירחי שנכתב בטולדו בשנת 1204 והוא גם הראשון שכלל את "ברכי נפשי" ברשימה:

ראיתי מנהג טוב בטוליטולה וסביבותיה לומר אחר התפילות מזמורים לפי ענין הימים. בחול "תפילה לדוד הטה ה' אזנך ענני" (תהלים פ"ו)... ובר"ח ברכי נפשי את ה' וגו' דכתיב ביה "עשה ירח למועדים" ויצירת בראשית, ובחול המועדים "כאייל תערוג" (תהלים מ"ב)... ובחנוכה "מזמור שיר חנוכת הבית לדוד" (תהלים ל')... ובפורים "על איילת השחר" (תהלים כ"ב)... וכן הדעת נוטה לעשות וכן ישר בעיניי (ספר המנהיג, מהד' רפאל, עמ' ק"ז-ק"ח).⁴

ראוי להדגיש שבעל המנהיג אינו מזכיר את ה"שיר של יום" הרגיל כלל וכלל. מכל מקום, הוא מהווה בלי ספק המקור של ר' יעקב בן אשר בטור אורח חיים קל"ג, שנכתב אף הוא בטולדו במחצית הראשונה של המאה הי"ד:

ובספרד נוהגין בכל יום אחר קדיש לומר מזמור "הטה ה' אזנך ענני" וקדיש אחריו ואחר כך עלינו לשבח ובכל זמן זמן משנין המזמור לפי עניינו כגון "ברכי נפשי" בר"ח, ו"כאייל תערוג על אפיקי מים" בחולו של מועד, ו"מזמור שיר חנוכת הבית" בחנוכה, ובפורים "למנצח על אילת השחר" ומנהג טוב הוא.

ברם, בהמשך מביא הטור את השיר של יום מתוך סדר רב עמרם גאון,⁵ אבל אין הוא מנסה "למזג" את שני המנהגים.⁶ בכל אופן, בהלכות ראש חודש (אורח חיים, סוף סימן תכ"ג) חוזר הטור על המנהג לומר "ברכי נפשי": "ונוהגין בספרד לומר מזמור ברכי נפשי לפי שיש בו 'עשה ירח למועדים'". ברור מסגנונו שם שיש לומר "ברכי נפשי" במקום שיר של יום. וכן נפסק בשלחן ערוך אורח חיים תכ"ג:ג' בסגנון דומה.

אף ר' דוד אבודרהם שכתב את ספר אבודרהם בסביליה בשנת 1340 דומה לטור בענין הנידון. בשחרית של חול (אבודרהם השלם, עמ' קכ"ג) הוא פוסק שיש לומר שיר של יום ומסיים: "ואומר קדיש יהא שלמא רבה וכל העם נפטרין לשלום", ואילו בחגים הוא מביא מזמורים אחרים (עמ' קצ"ז, ר"ג, ר"ח, רל"ז, רמ"ד). והרי דבריו בקשר לראש חודש (עמ' קצ"ז): "ואומר ברכי נפשי את ה' מפני שכתוב בו 'עשה ירח למועדים' ויצירת בראשית ואומר קדיש יהא שלמא רבה ונפטרין לבתיהם לשלום". ברור מהסגנון הזהה ש"ברכי נפשי" היה נאמר במקום שיר של יום.

ואכן, זה היה מנהג ספרדי נפוץ עד ימינו. כך מוסר ר' חיים בנבנשתי (1603-1673) בשיירי כנסת הגדולה (לטור או"ח קל"ג, סעיף ג', שיטה ז):

אמר המאסף: מנהג פשוט בכל המקומות שראיתי דבראש חדש וחול המועד וחנוכה ופורים במקום "השיר שהיו הלויים אומרים", אומרים שיר אחר מעניינו של יום, בראש חדש ברכי נפשי, בחול המועד... ובחנוכה... ובפורים...

במאה השמונה עשרה הביא הרב יוסף חזן את המנהג הזה כמנהג "קצת קהילות" (שו"ת חקרי לב, חלק או"ח, שאלוניקי, תקמ"ז, סימן ל"ב) והאריך כדי להוכיח שזהו המנהג הנכון. וכן היה המנהג במצרים עד המאה העשרים (ר' יום טוב ישראל, מנהגי מצרים, או"ח, סימן י"ד ור' רפאל אהרן אבן שמעון, נהר מצרים, ד' ע"א-ע"ב) וכן נהגו הספרדים בלונדון ובאמסטרדם (כתר שם טוב, עמ' ק"א) וכן נוהגים באי ג'רבה על יד תוניסיה (ילקוט מנהגים, עמ' 320) וכן נוהגים יוצאי הבלקן (דוברינסקי, עמ' 312).

נוסף על כך, גם הגאון מווילנא נהג כך כפי שנמסר בספר של מנהגיו המכונה "מעשה רב", סימן קנ"ז, בהלכות ראש חודש: "אין אומרים שיר של יומו ואומרים במקומו בב' ימים דר"ח ברכי נפשי שהוא שיר של ר"ח ודוחה אפילו של שבת (ראה סוכה נ"ד ע"ב הנ"ל) ופשיטא של חנוכה". וכך נוהגים בעקבותיו "הפרושים" האשכנזים בארץ ישראל (ילקוט מנהגים, עמ' 54).

אם כן, לפי מסכת סופרים, המנהיג, הטור, אבודרהם, השו"ע, הגר"א ומנהג הספרדים המקורי (השווה להלן) יש לומר בכל יום מזמור אחד המתאים לאותו יום: שיר של יום בחול ושיר מיוחד בר"ח ובחגים.

ב. אמירת "ברכי נפשי" ומזמורי החגים נוסף על שיר של יום

מצד שני, יש אומרים שיש לומר את המזמור המיוחד לאותו חג נוסף על שיר של יום הרגיל. כן משתמע מספר ארחות חיים (הל' ר"ח, דף ס"ט ע"ג) שנכתב ע"י ר' אהרן הכהן מלוניל בפרובאנס ככל הנראה בתחילת המאה הי"ד:

ויש מקומות שאומרים במקום "שיר מזמור" [= תהלים פ"ג]⁷ **מזמור "ברכי נפשי את ה' ה' אלקי גדלתי מאד" "השיר שהלויים היו אומרים בבית המקדש"...** ואם חל ר"ח בשבת שיר של שבת נדחה מפני שיר ר"ח כדי לפרסמו שהיום ר"ח [ראה סוכה נ"ד ע"ב הנ"ל]...

הקטע הנ"ל אינו נהיר די הצורך אבל הוא מתבהר באמצעות השוואה עם ספר כל בו הדומה במבנהו ובתוכנו לארחות חיים (סימן מ"ג, מהד' לבוב, תר"ך, דף ג' ע"א): "ויש מקומות שאומר[ים] במקום 'שיר מזמור'⁸ 'ברכי נפשי את ה' ה' אלהי גדלתי מאד' וכו' ואח"כ **אומר מזמור של אותו היום**, קדיש, עלינו לשבח". אם כן, לפי ארחות חיים (= כל בו) נהגו לומר ברכי נפשי **נוסף על שיר של יום**. מנהג כזה נזכר גם בשו"ת ר' מנחם עזריה מפאנו שחי במנטובה (1548-1620; בסימן כ"ה):

ואולם בכל יום שיש בו קרבן מוסף הש"ץ שלנו **אומר השיר של שחרית** [דהיינו, שיר של יום] קודם הוצאת ספר תורה ואחריו קדיש, **ולאחר תפילת המוספין אומר השיר המיוחד לקרבן מוסף**⁹.

מנהג זה של אמירת מזמור כפול התפשט ככל הנראה בגלל דברי ר' חיים בנבנשתי בשיירי כנסת הגדולה הנ"ל **שחידש** את אמירת המזמור הכפול באיזמיר. לאחר שהביא את "המנהג הפשוט בכל המקומות" שאומרים את המזמור המיוחד **במקום** שיר של יום, הוא "תמה" על כך וניסה לדייק מהטור ומספר אבודרהם שיש לומר שני מזמורים. והוא מסיים: "**ועל פי זה הנהגתי פה איזמיר** בק"ק פורטיגל יע"א [= יגן עליה אלהים] שלא לדלג מכל וכל השיר שהיו הלויים אומרים בכל יום"¹⁰. אולם אין דבריו נראים כי, כאמור, הטור העתיק מהמנהיג וברור גם מסגנון האבודרהם בכל מקום שהמזמור המיוחד בא **במקום** שיר של יום. ברור איפוא שאין כאן מנהג ספרדי **חלופי** אלא **חידוש** שחידש ר' חיים בנבנשתי **מדעתו**. דעתו השפיעה כנראה על הספרדים שבאו אחריו כי הרב יוסף חזן שישב בסמיירה שבטורקיה במאה הי"ח מוסר "שברוב קהילות עירנו" אומרים את שני המזמורים בראש חודש (שו"ת חקרי לב הנ"ל). וכן נוהגים בירושלים לפי ר' עמרם אבורביע (נתיבי עם, עמ' פ"ד והשווה ילקוט מנהגים ב', עמ' 18) וכן נוהגים חסידי חב"ד (ילקוט מנהגים, עמ' 163).

ג. אמירת "שיר של יום" כל השנה כולה בלי מזמורים מיוחדים לראש חודש ולחגים

מאיך גיסא, האשכנזים וחלק מעדות המזרח אמרו שיר של יום כל השנה כולה ולא אמרו מזמורים מיוחדים כגון "ברכי נפשי" כלל וכלל. כן משתמע מדברי המגן אברהם לאו"ח תכ"ג ס"ק ה': "ובקצת מקומות אין נוהגין כן [לומר ברכי נפשי בראש חודש]". ור' יחיאל מיכל אפשטיין מעיד (בערוך השלחן לאו"ח קל"ג:ג') שבמקומו לא נהגו לומר את מזמורי החגים בכלל. וכן המנהג האשכנזי לפי ילקוט

שיר של יום בראש חודש

מנהגים (עמ' 16). וכן העיד ר' שם טוב גאגין שכך נהגו גם בארץ ישראל, סוריא, תוגרמא ומצרים (כתר שם טוב עמ' ק"א-ק"ב – אבל ראה לעיל לעדות של רבני מצרים בעצמם).

ד. אמירת "ברכי נפשי" בתפילת ערבית

לבסוף, יש מנהג ספרדי נפוץ לומר "ברכי נפשי" בראש חודש בתפילת ערבית.¹¹

ג) הלכה למעשה

סיכומו של דבר, קיימים ארבעה מנהגים בנידון: א) לומר "ברכי נפשי" במקום שיר של יום; ב) לומר "ברכי נפשי" בנוסף על שיר של יום; ג) לא לומר "ברכי נפשי" כלל וכלל; ד) ולומר "ברכי נפשי" בערבית. מכיוון שבמנהג עסקינן,¹² אפשר לנקוט בכלל של "נהרא נהרא ופשטיה" שכל קהילה תנהג כמנהגה. אבל עדיף בעיני לאמץ את המנהג הספרדי המקורי ולומר מזמור המתאים לאותו יום במקום שיר של יום. וזאת משלוש סיבות: הרי אין שום חיוב תלמודי לומר שיר של יום בזמן הזה והמקור הראשון שמזכיר את המנהג – מסכת סופרים – גם מזכיר את המנהג החלופי של אמירת מזמורים אחרים בחגים. יתר על כן, רוב הפוסקים שהביאו את המנהג של ברכי נפשי הביאו אותו כתחליף לשיר של יום. לבסוף, העמסת מזמורים בסוף התפילה היא טירחא דצבורא – במיוחד בראש חודש כשרוב הציבור ממהר להגיע לעבודה – ולכן מן הראוי להימנע מהארכת התפילה ללא צורך.

דוד גולינקין
ירושלים עיר הקודש
ג' באדר ב' תשנ"ה
בהסכמת כל חברי הוועד

הערות

1. ראה רשימת הספרות להלן בסוף התשובה.
2. רוב החוקרים מסכימים שזאת תוספת למסכת תמיד. ראה לוי גינצבורג, על הלכה ואגדה, תל-אביב, 1960, עמ' 60; י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים, תש"ח, עמ' 979; וחונך אלבק, ששה סדרי משנה, סדר קדשים, ירושלים-תל-אביב, תשט"ז, עמ' 291 ועמ' 310 ושוב במבוא למשנה, ירושלים-תל-אביב, תשי"ט, עמ' 123. לדעה חלוקה ראה דוד הלבני, מקורות ומסורות: באורים בתלמוד לסדר מועד, ירושלים, תשל"ה, עמ' תי"ג, הערות 6-8.
3. ראה: Heinrich Graetz, *MGWJ*, Vol. 27 (1878), pp. 217-222; Adolph Büchler, *ZAW*, Vol. 20 (1899), pp. 97-114; Emil Hirsch, *Jewish Encyclopedia*, Vol. 10, p. 244; יצחק מאהרשען, הצופה לחכמת ישראל י' (תרפ"ו), עמ' 197-199; יהודה אריה ליבריך, ארץ ישראל ג' (תשי"ד), עמ' 170-173; Rabbi Rudolph Adler, *Beineinu* 8/3 (February 1978), pp. 9-11.
4. "ברכי נפשי" גם נזכר בקשר לראש חדש ב"מדרש הנעלם" לבראשית, צ"ז ע"ב. "מדרש" זה הוא חיבור קבלי שנכתב לדעת גרשום שלום בספרד בין השנים 1275-1280 – ראה Gershom Scholem, *Major Trends in Jewish Mysticism*, New York, 1961, pp. 181-188. רמ"ע מפאנו המובא להלן בפנים על יד הערה 9 מפנה למדרש הנעלם. אני מודה לד"ר דניאל אברהמס שאיתר בשבילי את מראה המקום המדויק.
5. ואכן כך מופיע בסדר רב עמרם גאון, מהד' גולדשמידט, ירושלים תשל"ב, עמ' מ'. אבל גולדשמידט בעצמו מזהיר שם בעמ' 10 "שאינ לנוסח התפילה שבכתבי היד ערך רב לענייננו", כי בימי הביניים נהגו הסופרים לכתוב מחזור לפי מנהג מקומם ולשבץ בתוכו את ההלכות המתאימות מסדר רע"ג. וכך סבר גם נפתלי וידר בעיונים בספרות חז"ל וכו' מוקדש לכבוד פרופ' עזרא ציון מלמד, רמת גן, תשמ"ב, עמ' 282 = נפתלי וידר, התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, ירושלים, תשנ"ח, עמ' 264.
6. כדרכו בקודש – ראה מנחם אלון, המשפט העברי, מהד' ג', ירושלים תשמ"ח, עמ' 1064-1066 והערה 189.
7. מזמור זה נזכר גם בארחות חיים, "דין התחינות והמזמורים שאומרים אחר י"ח", סימן ד', דף כ"א ע"א למטה: "... שהרי 'שיר מזמור' אומר בקול רם". הכוונה לתהלים פ"ג "שיר מזמור לאסף" שנהגו לומר בסוף שחרית בספרד במאה השלש עשרה – ראה ר' יהודה ב"ר יקר, פירוש התפילות והברכות, מהד' ירושלמי, מהד' ב', ירושלים, תשל"ט, חלק א', עמ' ע"ז.
8. ראה ההערה הקודמת.

9. דברי רמ"ע מפאנו הובאו לאחר מכן בכנסת הגדולה לאו"ח קל"ג, שיטה ז' ומשם במגן אברהם לאו"ח קל"ג סוף ס"ק ד'.
10. הוא גם נעזר בדברי רמ"ע מפאנו הנ"ל. דברי בעל שיירי כנסת הגדולה מובאים לאחר מכן בבאר היטב לאו"ח קל"ג ס"ק ז' ובכף החיים לאו"ח קל"ג, סעיף כ"ה.
11. ילקוט מנהגים, עמ' 101 – יהודי בבל; עמ' 256 – יהודי מרוקו; עמ' 320 – יהודי ג'רבה; ועמ' 342 – יהודי תימן (אבל בשחרית הם אמרו תהלים צ"ח-צ"ט ולא "ברכי נפשי"). דוברינסקי, עמ' 308 – יהודי סוריה ועמ' 311 – יהודי מרוקו. ילקוט מנהגים ב', עמ' 53 – יהודי קוצ'ין.
12. לכאורה אפשר לטעון שיש חיוב עתיק למנות את ימי השבוע על ידי אמירת "היום יום פלוני בשבת". הרי שנינו במכילתא דרשב"י לשמות כ':ח, מהד' אפשטיין-מלמד, עמ' 148-149 (והשווה לרמב"ן על הפסוק ולתורה שלמה, כרך ט"ז, עמ' 63): "זכור" – ר' יהודה בן בתירה אומר: מנין כשאתה מונה הוי מונה אחד בשבת ושני בשבת שלישי בשבת רביעי בשבת חמישי בשבת וערב שבת? תלמוד לומר 'זכור'". ברם, אין כאן שום קשר לנושא דידן אלא זאת הוראה כללית למנות לשבת ולא לתת שם מיוחד לכל יום בשבת - עיין ברמב"ן הנ"ל. יתר על כן, יש עדות הנוהגות לומר את השיר של יום בלי ההקדמה "היום יום פלוני בשבת" וכו' (ראה כתר שם טוב, עמ' ק"א). ולכן, אין שוב "חיוב" לומר "היום יום פלוני בשבת".

ספרות

R. Herbert Dobrinsky, *A Treasury of Sephardic Laws and Customs*, Hoboken and New York, 1986

ילקוט מנהגים – אשר וסרטיל, עורך, ילקוט מנהגים, ירושלים, 1980
 ילקוט מנהגים ב' – אשר וסרטיל, עורך, ילקוט מנהגים... ממנהגי הירושלמים
 הספרדיים, ממנהגי יהדות קוצ'ין, ירושלים, תשמ"ט
 מיכאל ריגלר, "שיר של יום" לחג הפסח, הצופה, שנה נ"ד, גליון 15572, י"ד בניסן
 תשנ"א, מוסף "עיטור סופרים וספרים", עמ' 5